

واکاوی نظرات فقهی طهارت مسکرات

فاطمه عرب احمدی ۱ سیدعلی پورمنوچهری ۲

^۱ دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، باشگاه پژوهشگران جوان arabahmadi@gmail.com

۲- استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران

چکیده

طهارت مسکرات از موضوعات کاربردی فقهی می باشد. بعضی از فقها با توجه به آیه "انما الخمر و المیسر و الانصاب و الازلام رجس من عمل الشیطان" رجس را نجس معنی کرده اند؛ در نتیجه حکم به نجاست خمر و سایر مسکرات داده اند و گروهی از آن ها با اینکه خمر را نجس می دانند ولی دلیلی بر نجاست سایر مسکرات نیافته اند و آن را پاک می دانند؛ بعضی دیگر نیز، رجس را به معنی نجس ندانسته و دلیلی بر نجاست خمر و سایر مسکرات نیافته اند و حکم به طهارت آن کرده اند.

این نوشتار در صدد بازخوانی دلایل طهارت و یا نجاست مسکرات از دیدگاه فقها با شیوه ای نوین می باشد. سعی شده است در این مورد نظرات هر دو گروه شاذ و مشهور مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد و از طرفی با بهره گیری مباحث علمی مطرح شده درباره ی مسکرات و تحلیل یافته های آن، برای رد یا قبول هر یک، مستندات علمی نیز بیان بنماید.

کلمات کلیدی: طهارت، نجاست، مسکر، خمر

حرمت نوشیدن خمر از احکام ضروری اسلام می باشد اما نجاست آن بر این قاعده نیست. فقهای از هر دو گروه امامیه و اهل سنت بوده اند که حرمت آن را قطعی دانسته اما حکم به نجاست آن نداده اند. از طرفی قول مشهور فقها بر نجاست مسکرات استوار است.

این مقاله در سه فصل گردآوری شده است. در فصل اول شامل کلیات و مفاهیم، فصل دوم در برگیرنده ی بررسی حکم طهارت مسکرات و دیدگاه های موافق و یا مخالف و تبیین ادله و مستندات فقهی هر دو گروه و در فصل سوم به بررسی حکم طهارت مسکرات و تطبیق آن با ادله های فقهی پرداخته شده است.

فصل اول: کلیات و مفاهیم

بخش اول: کلیات طرح

۱-۱-۱ بیان مسئله

موضوع طهارت مسکرات از دیرباز در مباحث فقهی مطرح بوده است. گروهی قائل به طهارت و گروهی دیگر بر نجاست آن نظر داشته اند اگرچه هر دو دسته بر حرام بودن خوردن آن اتفاق نظر دارند.

این نوشتار برآنست به بررسی ابعاد طهارت و یا نجاست مسکرات با توجه به منابع فقهی به منظور مشخص کردن احوال و احکام افراد در برخورد با مسکرات بویژه افرادی که در میان غیرمسلمانان زندگی می کنند بپردازد.

۱-۱-۲ اهداف تحقیق

- بررسی دیدگاه های مشهور درباره طهارت مسکرات و مستندات فقهی آن

- بررسی دیدگاه های شاذ درباره طهارت مسکرات و مستندات فقهی آن

- شناخت انواع مسکر؛ جامد، مایع

- نگاهی به مسکرات از دیدگاه علمی

۱-۱-۳ سوالات و فرضیه های تحقیق

۱-۳-۱-۱-۱ سوالات تحقیق

- مسکر و انواع آن چیست؟

- آیا مسکرات طاهرند؟

- ویژگی مسکرات از دیدگاه علمی چیست؟

۱-۳-۱-۲ فرضیه تحقیق

- مسکر هر آنچه که سکر آور باشد و عقل را بپوشاند و به دو نوع مسکر جامد و مایع تقسیم بندی می گردد.

- نظر مشهور بر نجاست مسکرات و نظر شاذ بر طهارت می باشد.

- نوشیدنی‌های الکلی نوشیدنی‌هایی هستند که اتانول دارند و باعث تغییراتی در بدن می شوند.

۱-۴-۱ روش تحقیق

این مقاله به شیوه ی کتابخانه ای و با مطالعه و بررسی کتابها ، نظرات فقها و مقالات موجود تهیه شده است.

۱-۵-۱ پیشینه ی تحقیق

عمق زمانی مطالعات انجام شده به پیشینه ی فقه است. فقهایی چون صاحب جواهر، سیدمرتضی، شیخ مفید و ... مطالبی را در این موضوع مطرح کرده اند. علامه حلی به ارائه نظرات مختلف پرداخته است. محقق اردبیلی در مجمع الفائده و البرهان ، فیض در مفاتیح الشرایع و محقق سبزواری در ذخیره المعاد و ... نیز درباره ی طهارت مسکرات بحث کردند.

فقیهانی متاخر نیز در رساله‌های عملیه و یا در پاسخ به استفتائات، موضوع طهارت یا نجاست مسکرات را مطرح کرده‌اند. کتابهایی چون " ویژگی اجتهاد و فقه پویا" به قلم دکتر فیض، الکل و فرآورده های آن در فقه اسلامی و مقالاتی مانند "الخمیر نجس" محمد فروزان از نمونه تلاشها و محققان معاصر در این زمینه می باشند.

بخش دوم مفاهیم

۱-۲-۱ طهارت:

طهارت در لغت در مقام مصدر لازم به معنای پاک شدن، پاک گردیدن و اسم مصدر به معنای پاکی می باشد. [۱] طهارت در مقابل نجاست قرار دارد.

در فرهنگ لغت دهخدا در مقابل واژه ی طهارت نیز این چنین آمده است: طهارت. [طَ رَ] (از ع ، مص) پاک گردیدن. يقال: طهر طهراً و طهارة. (منتهی الارب). پاک شدن. پاکی [۲]

طاهر (ع ص) پاک. ج ، اطهار. (منتهی الارب) (آندراج): رجل طاهر الثياب؛ مرد پاکیزه لباس. (منتهی الارب) (آندراج). ثياب طهاری؛ ج ، طهران است (گویا غیرقیاسی). (منتهی الارب) ضد نجس. مقابل پلید. پاکیزه [۳]

با توجه به موضوع مورد بحث مراد از طهارت در این مقاله مطلق پاکی می باشد.

۱-۲-۲ نجاست:

واژه ی نجاست اسم مصدر و مصدر لازم از مصدر انجاس ، به معنای ناپاکی و پلیدی می باشد. [۴] نجس . [نَجَ] (ع ص) ناپاک . پلید. آلوده . غیرطاهر. پلشت . ریمن . نجس العین ؛ چیزی که نجاست ، ذاتی آن باشد. [۵]

طهارت و نجاست از امور قراردادی و از احکام وضعیه نیستند، بلکه دارای واقعیت عینی و تکوینی اند که با حواس ظاهری درک می شوند.

۱-۲-۳ مسکر:

مسکر اسم فاعل و مصدر آن اسکاراست و به معنای آنچه سبب سکر و مستی شود. (از اقرب الموارد). چیزی که نوشیدنش مستی آورد. مست گرداننده هرچه که نشئه و مستی آورد. مستی دهنده . مستی آور. مست کننده [۶] (ع اص) مستی . (مص) مست شدن . (شراب و آنچه مست گرداند. [۷]

باتوجه به تعاریف فوق مسکر اسمی است برای هر چیز که سکر آورد و مست کننده باشد . در مسکر بین انواع آن مانند شراب (آنچه از انگور گرفته می شود)، نبیذ (آنچه که از خرما گرفته می شود)، نقیع (آنچه که از کشمش گرفته می شود)، بتع (آنچه که از عسل گرفته می شود)، مزر (آنچه که از جو گرفته می شود)، یا آنچه که از گندم یا ارزن یا غیر آنها گرفته می شود، فرقی نیست.

برای تشخیص معنای مست کنندگی باید به عرف مراجعه کرد همانگونه که برای تشخیص سایر الفاظ به عرف مراجعه می شود.... آنچه میان مسکر و داروی خواب آور و مواد مخدر تفکیک می کند همان عرف است.

مسکر را می توان به دو نوع جامد و مایع تقسیم نمود. منظور از مسکر مایع هر مایعی است مست کننده می باشد. مراد از مسکر جامد ، ماده ی مسکری است که ابتدا به حالت جامد است. در تقسیمی دیگر مسکر جامد شامل مسکر جامد بالعرض و مسکر جامد بالاصالة می باشد.

مسکر جامد بالعرض، مسکر مایعی است بر اثر انجماد و یا اعمال شیمیایی به حالت جامد تبدیل شده است و خاصیت سکر آور دارد. مسکر جامد بالاصاله ، مسکری است که ابتدا جامد بوده و به خودی خود و یا اعمالی مانند حل شدن حالت سکر آور را داشته باشد.

۴-۲-۱ خمر:

خمر [خَ] (ع مص) پوشانیدن . منه : خمره خمرأ. پنهان کردن. [۸] مسکر را از این جهت خمر گویند که عقل را می پوشاند و یا اندیشه های در هم پدید می آورد.

خَمَر: شراب تهیّه شده از آب انگور/ هر مایع مست کننده. در اینکه خمر بر هر مایع مست کننده اطلاق می شود یا خصوص شرابی که از آب انگور گرفته می شود، میان لغویان اختلاف است. برخی با استناد به اینکه هنگام نزول آیه تحریم خمر، در مدینه شراب انگور نبوده بلکه شراب خرما بوده، قول نخست را برگزیده اند. فقها نیز به تبع لغویان در معنای خمر اختلاف کرده اند. برخی، آن را به شراب انگور تعریف کرده و عطف 'مُسکر' را بر 'خمر' در بعضی روایات و نیز کلمات فقها دلیل مغایرت آن دو با یکدیگر دانسته اند. قول یاد شده منسوب به مشهور فقها است. در مقابل، برخی با استناد به کلام اهل لغت و بعضی روایات - که هر مسکری را خمر دانسته - خمر را به معنای عام تعریف کرده اند که همه مسکرات را در بر می گیرد. [۹]

۵-۲-۱ فقاع:

فقاع یا آب جو، شرابی است که از جو یا مویز یا برنج گرفته شود. [۱۰] آبجو (نزد همه فقیهانی که قائل به نجاست خمرند) نجس بوده و نوشیدن آن نیز حرام است. آبجویی (غیرمسکری) که به آن ماء الشعیر گفته می شود پاک و حلال می باشد.

فصل دوم بررسی حکم طهارت و نجاست مسکرات

حرمت نوشیدن خمر هم اکنون از احکام ضروری اسلام شمرده می شود. ولی نجاست خمر بسان حرمت آن از ضروریات نیست، فقیهانی از هر دو گروه (امامیه و اهل سنت) بوده اند که حرمت نوشیدن خمر را قطعی دانسته ولی در نجاست آن تردید کرده اند. مشهور فقها به نجاست خمر نظر داده اند. منشا تردید، اشکال در ادله نجاست و هم چنین وجود دلیل روایی بر طهارت آن بوده است.

۱-۲ بیان دیدگاه های موجود

مشهور فقها قائل به نجاست خمر، و هرگونه شراب الکلی، مایع بالاصاله هستند به دلیل آیه، چند روایت صحیح و اجماعی که شیخ و سید ادعا کرده اند. برخلاف [آنها] صدوق و گروهی دیگر (مسکرات را پاک می دانند). [۱۱]

۱-۱-۲ دیدگاه مشهور

بسیاری از قدمای فقیهان شیعه مانند صاحب جواهر، شیخ انصاری و ... بر نجاست مسکرات مایع بالاصاله نظر داشته اند. چنانچه که در جواهر الکلام آمده است: " المشهور نقلاً وتحصیلاً قديماً وحديثاً بیننا وبيننا غیرنا شهرة کادت تکون اجماعاً بل هی كذلك النجاسة" [۱۲]

همچنین، قال السيد المرتضى - رض - لا خلاف بين المسلمين في نجاسة الخمر الا ما يحكي من شذاذ لا اعتبار بقولهم. قال الشيخ طاب ثراه الخمر نجس بلا خلاف. قال السيد المرتضى في " الناصريات ": " الخمر نجس"

علامه ی حلی در " منتهی المطلب " می گوید: " الخمر نجس وهو قول اکثر اهل العلم " و نیز قال المفید فی " المقنعة " : " والخمر ونبيذ التمر وكل شراب مسكر نجس "

نظر مشهور فقهای متاخر مانند آیات عظام امام خمینی، خویی، منتظری، مکارم شیرازی، وحید خراسانی، و ... بر نجاست مسکرات استوار است.

آیت الله وحید خراسانی در این باره می گوید: " شراب و نبیذ مسکر نجس است، و در غیر این دو از مسکرات مایع بجز فقاع احتیاط مستحب اجتناب است، و اگر مثل بنگ و حشیش روان نباشد پاک است اگر چه چیزی در آن بریزند که روان شود. فقاع که به آن آبجو می گویند نجس است، ولی آبی که به دستور طبیب از جو می گیرند و به آن (ماء الشعیر) می گویند پاک می باشد."

همه الکل ها نجس نیستند، آنچه نجس است مسکر مایع بالاصاله می‌باشد، یعنی چیزی مایعی که در همان حال معمولی میعان، واجد صفت اسکار است. الکل اتیلیک ماده مست کننده ای است که در همه مشروبات الکلی اعم از شراب، عرق، ویسکی، ودکا و مانند اینها به نسبت وجود دارد؛ پس طبعاً مصداق مسکر مایع بالاصاله است و اگر فرضاً بر آن چیزی اضافه کنند که مانع از شرب آن شود، باز حکم نجاست آن باقی است. البته اگر چیزی را شک داریم که مصداق مسکر مایع باشد محکوم به طهارت است. [۱۳]

امام خمینی (ره) می‌فرمایند: 'شراب و هر چیزی که انسان را مست می‌کند، چنانچه به خودی خود روان باشد، نجس است و اگر مثل بنگ و حشیش روان نباشد، اگر چه چیزی در آن بریزند که روان شود، پاک است. همچنین می‌فرمایند: 'اگر انگور و آب انگور به خودی خود جوش بیاید حرام، ولی نجس نیست، مگر آنکه معلوم شود که مست کننده است. و اگر به واسطه پختن جوش بیاید، خوردنش حرام است، ولی نجس نیست.'

مرحوم آیت الله فاضل لنکرانی نیز اظهار داشته اند که شراب و هر چیزی که انسان را مست کند، چنانچه به خودی خود روان باشد، نجس است و اگر مثل بنگ و حشیش، روان نباشد اگرچه چیزی در آن بریزند که روان شود، پاک است.

در میان اهل سنت نیز دیدگاه مشهور نجاست مسکرات می‌باشد. قال فی المجموع النووی: " واما الخمر فهی نجسة لقوله تعالى " انما الخمر والميسر رجس من عمل الشيطان " - ۹۰مائه - ... الخمر نجس عندنا وعند مالک وابی حنیفة وسائر العلماء " [۱۴]

۲-۱-۲ دیدگاه شاذ

از میان قدامای شیعی؛ ابن بابویه در فقه الرضا، شیخ صدوق در من لا یحضر، ابن ابی عقیل عمانی - علی ما حکاه فی مختلف الشیعة -؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائده و البرهان؛ سید خوئی در «التنقیح» و فاضل خراسانی در کفایة و ذخیره المعاد، سید محمد در مدارک الاحکام و محقق خوانساری در مشارق الشموس و ... به طهارت خمر باور داشته، لیکن نوشیدن آنرا حرام میدانند. حتی نماز در لباسی را که با شراب آلوده شده باشد؛ جایز میدانند.

از اهل سنت هم عده ای همچون داود ظاهری، شیخ ربیعہ (شیخ مالک) و المزنی از یاران شافعی، طهارت شراب را قبول دارند. «ان الخمر طاهرة» [۱۵]

ابن عقیل از فقهای قدیم به طهارت مسکرات فتوا داده اند " . وقال ابن عقیل : من اصاب ثوبه او جسده خمر او مسکر لم یکن علیه غسلهما لان الله تعالى انما حرهما تعبد الا لانهما نجسان .... کسی که جامعه یا بدن او به شراب یا هر مسکری آلوده شود ، شستن آن دو (جامه و لباس) لازم نیست زیرا خداوند خمر و مسکرات را تعبدا حرام فرموده نه به خاطر نجاست آن. [۱۶]

وقال ابو جعفر بن بابويه : لا باس بالصلاة في ثوب اصابه خمر لان الله تعالى حرم شربها ولم يحرم الصلاة في ثوب اصابته ... " ابن می گوید: نماز خواندن در جامه ی شراب آلود اشکالی ندارد، زیرا خدای تعالی نوشیدن آن را حرام فرموده و نماز خواندن در آن را حرام نکرده است. [۱۷]

از متقدمین به آیت ... صادقی تهرانی ، مظاهری و ... اشاره نمود. آیت ... صادقی می گویند: مسکرات و شراب، چه از آب انگور یا خرما باشند به طور کلی پاکند ولی خوردن آنها حرام است.

۲-۲ مستندات (ادله) فقهی بر نجاست مسکرات

برای اثبات نجاست خمر به دلایل گوناگون استدلال شده که می توان آن ها را در سه دسته قرآن، سنت ،اجماع ، عقل تقسیم نمود .

۲-۲-۱ قرآن

خداوند، حرام بودن خمر را به صورت تدریجی در ضمن آیات قرآن بیان نمود. ابتدا آیه ۶۷ سوره نحل، بعد آیه ۲۱۹ سوره بقره، سپس آیه ۴۳ سوره نساء و بالاخره آیه ۹۰ سوره مائده در زمینه نوشیدن خمرنازل شده است. برای درک بهتر این مساله این آیات را به ترتیب شان نزول پشت سر هم می آوریم:

۱- " ای پیغمبر از تو از حکم شراب و قمار می پرسند بگو در این دو گناه بزرگی است و سودهایی برای مردم دارد ولی زیان گناه آن بیش از منفعت آن است.(بقره، ۲۱۹)

۲- یا از میوه نخلها و انگورها به شما داده ایم که از آن خمر و روزی نیکو می گیرید، همانا در این امر برای گروهی که تفکر نمایند، نشانه ای هست. (نحل، ۶۷)

۳- ای کسانی که ایمان آورده اید ، در حالی که مستید به نماز نزدیک نشوید تا آن گاه که (مستی زایل شود و) بدانید چه می گوئید... (نساء، ۴۳)

۴- «ای مؤمنان شراب و قمار و انصاب (بتان) و ازلام (تیرهای مخصوص فال) پلید و عملی شیطانی است. از آن پرهیز کنید تا رستگار شوید». (مائده، ۹۰)

فقهایی که قائل بر نجاست خمر هستند به آیه ی اخیر استدلال کرده اند؛ این استدلال بر دو نکته استوار می باشد: اول این که واژه «رجس» مترادف با نجاست است و یا حداقل به معنای پلیدی است که شامل نجاست ظاهری و شرعی می باشد. دوم آن که اجتناب به معنای دوری گزیدن از خمر می باشد.

برخی از فقیهان عامه برای نجاست خمر به آیه ۲۱ سوره «انسان» استدلال کرده اند. در این آیه از ویژگی های نوشیدنی آخرت، پاک بودن آن دانسته شده است: «و سقاهم ربهم شرابا طهورا» گفته اند: «لو کانت طاهره لغات الامتنان بکون شراب الآخرة طهورا». اگر شراب دنیا پاک بود، دلیلی نداشت که بر مؤمنان منت گذاشته و شراب آخرت را پاک اعلام کند. [۱۸]

۲-۲-۲ سنت (دلیل روایی)

روایات فراوانی از طریق اهل بیت - علیهم السلام - به دست ما رسیده است که هر یک به گونه ای نجاست خمر را در بردارد. این روایات معمولا در دو باب ذکر می شود: یکی ابواب مربوط به نجاسات و دوم، ابواب مربوط به نوشیدنی های حرام (اشربه محرمه).

۱ - در یک روایت صحیح، عبدالله بن سنان از پدرش نقل می کند که وی از امام صادق - علیه السلام - چنین پرسید که شخصی لباس خویش را به کسی که گوشت جری (مار ماهی) می خورد و یا خمر می نوشد، عاریه می دهد و آن را باز پس می گیرد، آیا می تواند قبل از شست و شو در آن نماز بخواند؟ امام می فرماید: «لا یصلی فیه حتی یغسله» [۱۹]

۲ - در موثقه عمار ساباطی، امام صادق - علیه السلام - می فرماید: «در خانه ای که خمر و یا مسکر دیگری وجود دارد، نماز نخوان، زیرا ملائکه در چنین خانه ای وارد نمی شوند. و در لباسی که آلوده به خمر و یا مسکر دیگری است، قبل از شست و شوی آن، نماز نخوان.» [۲۰]

۳ - در موثقه دیگر از عمار ساباطی از امام صادق - علیه السلام - درباره ظرفی که قبلا در آن شراب بوده می پرسد که آیا می توان اکنون در آن سرکه یا آبکامه یا زیتون ریخت؟ امام می فرماید: «هرگاه شسته شود ایرادی ندارد.» در خصوص ابریق نیز همین را می گوید. اما درباره قدح یا ظرفی که در آن خمر می نوشیده اند می فرماید: «سه مرتبه آن رامی شویی» بلکه در پاسخ به این سؤال که آیا آب ریختن به تنهایی کفایت می کند؟، تاکید می کند: «ریختن آب به تنهایی کافی نیست مگر آن که دست بکشد و سه بار آن را بشوید.» [۲۱]

در این روایت، نجاست خمر به چند عبارت بیان شده است. به ویژه که در قسمتی از آن، چندبار آب ریختن را لازم دانسته است.

۴ - در صحیحہ محمدبن مسلم، از استفاده از ظروف اهل ذمه و مجوس که در آن ها خمر می نوشند، نهی شده است. در این جاتوصیف ظرف های اهل ذمه به این که در آن ها خمر می نوشند، می رساند که نوشیدن خمر علت حکم است. و بعید است که نوشیدن خمر، موضوعیت داشته باشد. بلکه علت اصلی نجس بودن خمر می باشد. [۲۲]

۳-۲-۲ اجماع

یکی از دلایلی که معمولاً برای اثبات نجاست خمر مطرح می شود، اجماع است. صاحب جواهر از کسانی است که بر روی این دلیل تاکید می ورزد. «و المشهور نقلاً و تحویلاً قدیماً و حدیثاً بیننا و بین غیرنا شهره کادت تکون اجماعاً بل هی كذلك النجاسة». [۲۳] بدیهی است به دست آوردن اجماع در زمان صاحب جواهر بسیار مشکل بلکه غیر ممکن است. بنابراین باید دید در میان پیشینیان، چه کسانی ادعای اجماع کرده اند؟

۱ - امامیه: اولین فقیهانی که سخن از اتفاق فقها در مسئله نجاست خمر به میان آورده اند یکی سید مرتضی است که می گوید: میان مسلمانان خلافتی در این مسئله نیست مگر افراد نادری که اعتباری به قول آنان نمی باشد. هم چنین سید ابوالکارم بن زهره در کتاب «غنیه» در مورد مسئله نجاست خمر، ادعای نبود خلافت در میان فقیهان امامیه می نماید. «الخمر نجسة بلاخلاف ممن یعتدبه» پس از آنان شیخ طوسی و آن گاه ابن ادریس و بعد از او فقیهان دوره های بعد، هر یک همین ادعا را تکرار کرده اند. [۲۴]

۲ - اهل سنت: فقیهان اهل سنت هم چون ابن قدامه حنبلی، قاضی ابن عربی مالکی، ابن حجر عسقلانی و غیر این ها ادعای اجماع و عدم خلافت در میان «اهل علم» در خصوص نجاست خمر نموده اند. و بسیاری دیگر از آنان بدون آن که نقل اجماع کنند، فتوا به نجاست خمر داده اند؛ از آن جمله اند: ابو حامد غزالی، قاضی ابوبکر مسعود کاسانی، شیرازی صاحب المهدب و... [۲۵]

۴-۲-۲ عقل

دلیل عقلی استقراء بوده و در مسائل تشریحی بستر دلالت الفاظ استقراء تام ممکن است. مسکر استقراء از نوع تام بوده مبنی بر این که هر جایی که حرمت مسکر اعلام شده نجاست آن هم اعلام شده است.

۱-۴-۲-۲ بیان شواهد عقلی بر مساوی بودن خمر و مسکر (دلیل عقلی ضرر و تضرر)

تنصیب لغویین اهل لغت تصریح دارند که منظور از خمر آن است که اسکار داشته باشد از باب نمونه المصباح المنیر در همین کلمه خمر می فرماید کلما خامر العقل فهو الخمر هر چیزی که عقل را بپوشاند و از کار بیاندازد

و کارایی اش را مختفی بسازد آن خمر است پس بنابراین هر مسکری خمر است پس نص لغت شاهی بر اینند که خمر و مسکر عین همدیگرند.

از این میان محدث بحرانی صاحب حدائق کتاب حدائق جلد ۵ صفحه ۱۱۲ و ۱۱۳ تا ۱۱۵ می فرماید که ثابت شده است که خمر مسکر است و مسکر بودن خمر یک حقیقت شرعیه است به عنوان حقیقت شرعیه به ثبت رسیده که خمر مسکر است نشانه اثبات حقیقت شرعیه تبادر و اعتماد و انصراف و عدم صحت سلب می تواند باشد می بینیم درباره خمر وجود دارد تا می گوئیم خمر در شرع شرابی که مسکر باشد از هر چیزی که باشد اشکال ندارد. مرحوم حکیم نیز در کتاب مستمسک جلد ۱ صفحه ۴۰۴ می فرماید که خمر همان مسکر است و مسکر همان خمر و بعد می فرماید که این مطلب مورد مساعدت عرف و لغت و نصوص است. [۲۶]

۲-۳ مستندات (ادله) فقهی بر طهارت مسکرات

در مجموع قائلین به طهارت مسکرات، از دو منظر به این موضوع پرداخته اند. نخست رد ادله های قائلین به نجاست و دوم تبیین ادله های طهارت. نخست رد دلایل قائلین به نجاست

۲-۳-۱ نقد بر ادله قرآنی

آیه ۹۰ سوره ی مائده ظهور در نجاست خمر ندارد زیرا رجس در اصطلاح فقها و در لغت به معنی رجس نیست و این روشن است. همچنین در عرف عام و عرف خاص نیز این معنی ثابت نشده است. اینکه رجس در کتب لغت به معنی قدر آمده اعم است از معنی نجس زیرا معنی قدر بر دو قسم تقسیم شود قدر عقلی و قدر شرعی و آنچه از معنی رجس از این آیه فهمیده می شود چیزی است که استعمال و بکار بردن آن فی الجمله حرام است زیرا رجس، غیر انصاب و ازلام نیز هست. در حالی که انصاب و ازلام به اجماع همه، نجس نیستند و در تفسیر کشاف آمده است در انما الخمر مضاف حذف شده بدین گونه است: انما تعاطی الخمر والمیسر و... رجس، یعنی استعمال آنها رجس است (و ربطی به نجاست ندارد) و من عمل الشیطان نیز مشعر بر این معنی است و اینکه گویند عموم اجتناب در همه ی وجوه آن دلالت بر نجاست دارد، روشن نیست. چنانکه در انصاب و ازلام دلالتی بر نجاست ندارد و آنچه در مورد خمر، رجس است، به ذهن انسان متبادر می شود، شرب آن است. (بر پایه تناسب حکم و موضوع) [۲۷]

۲-۳-۲ نقد بر ادله روایی

در نامه ی عبدالله بن محمد به امام هادی - علیه السلام - دیدم که نوشته بود: فدایت گردم، زرارۀ از ابو جعفر و ابو عبدالله (امام باقر و امام صادق - علیهما السلام -) در خصوص خمر که به لباس رسیده نقل می کند که: «نماز در آن اشکالی ندارد، زیرا تنهانشیدن خمر حرام شده است.» و غیر زرارۀ از ابو عبدالله - علیه السلام -

نقل می‌کند که فرموده است: «هر گاه به لباس خمر یانبیذ مست کننده رسید، چنانچه محل اصابت را می‌دانی، همان را بشوی و اگر موضع آن را نمی‌دانی، تمامش را شست و شو ده و اگر در آن لباس نماز خوانده‌ای، آن را اعاده کن.» اماما، بفرما تا به کدام یک از این دو حدیث اخذ کنیم؟

علی بن مهزیار می‌گوید: امام - علیه السلام - به خط خویش مرقوم فرموده بود و من آن را خواندم که: «خذ بقول ابی عبدالله - علیه السلام -؛ یعنی به قول امام صادق اخذ کن.» [۲۸]

در میان اخبار خبری که شایستگی برای استدلال بر نجاست خمر داشته باشد فقط مکاتبه ی ابن مهزیار است که دلالت آن بر نجاست شراب صریح نیست و در آن اجمالی وجود دارد، زیرا قول ابو جعفر در روایت اول هم بوده است و همین مساله را دچار ابهام و اجمال می‌کند و مشافهه از مکاتبه بهتر است.

۲-۳-۳ نقد بر ادله اجماع

با مراجعه به سخن فقیهانی که ادعای اجماع کرده‌اند، درمی‌یابیم که خود آنان نیز معترف به وجود مخالف یا مخالفینی در میان فقها بوده‌اند لکن اعتنایی به مخالفت آنان نکرده‌اند؛ مثلاً سیدمرتضی که ادعای نبود خلاف در میان مسلمین می‌کند، افراد نادری را که اعتباری به قول آنان نیست، استثنا می‌نماید. یا نووی از فقیهان عامه، پس از ادعای اجماع، فقهای معروفی چون ربیعۀ (استاد مالک بن انس) و داود را استثنا می‌کند. قرطبی نیز در تفسیر خود در ذیل آیه تحریم خمر، کسانی چون ربیعۀ، لیث بن سعد و مزنی (فقیه شافعی) و بعضی از متاخرین را از جمله فقیهانی می‌داند که خمر را پاک و نوشیدن آن را حرام دانسته‌اند. [۲۹]

علاوه بر این‌ها، اجماع از دیدگاه امامیه به لحاظ کاشف بودن از رای امام معصوم می‌تواند دلیل اثبات حکم قرار گیرد و با وجود مخالفینی هم چون شیخ صدوق و ابوعلی بن ابی عقیل از پیشینیان و محقق اردبیلی از متاخران، کاشف بودن اجماع مزبور دچار تزلزل می‌گردد. از همه این‌ها گذشته، در بحث‌های مربوطه در علم اصول ثابت شده که اجماع در جایی می‌تواند دلیل اثبات حکم قرار گیرد که دلیل فقیهانی که اجماع را به وجود آورده‌اند، معلوم و یا محتمل نباشد. در غیر این صورت اجماع را نمی‌توان یک دلیل مستقل به حساب آورد. این در حالی است که در مسئله مورد بحث، دلیل فقها بر نجاست خمر به تصریح خود آنان، آیه قرآن و یا روایات می‌باشد. بدین ترتیب، اجماع نمی‌تواند به عنوان یک دلیل بر اثبات نجاست خمر به حساب آید. [۳۰]

۲-۴ تبیین ادله های طهارت مسکرات

۲-۴-۱ اصل اباحه اشیا

معنای این اصل این است که انسان نسبت به اشیا موجود در خارج هرگونه دخل و تصرفی را دارد. مگر در مواردی که دلیل بر منع وارد شده باشد. پس هرگاه در حلال یا حرام بودن چیزی شک کردیم با اجرای اصل

حلیت حکم به حلال بودن آن می کنیم . از آنجا که مسکرات از خوردنی های پاکى چون کشمش، انگور و ... تهیه میشود که آنها فی نفسه پاک می باشند با توجه به اصل فوق دلیلی بر نجاست مسکرات نیست .

۲-۴-۲ استصحاب

هر گاه مکلف نسبت به حکم شرعی، یا موضوع حکم شرعی، یقین داشته باشد، سپس نسبت به بقای امر یقینی پیشین، شک کند استصحاب جاری می شود، مانند آن که فردی پیش از این به طهارت داشتن خود یا کر بودن آبی یقین داشته و اکنون برای وی در بقای طهارت یا کریت آب شک عارض شده است، طهارت داشتن یا کر بودن آب را استصحاب می کند و در نتیجه آثار طهارت همچون جواز مس آیات قرآن و دخول در نماز، و آثار کریت آب مانند عدم انفعال آن به ملاقات نجس بر آن مترتب می گردد. در صحیحہ عبدالله بن سنان از امام پرسیده می شود که: لباس را به کافر ذمی که خمر می نوشد و گوشت خوک می خورد عاریه می دهم و او باز می گرداند. حضرت می فرماید: «در آن نماز بخوان و بدین خاطر آن را نشوی زیرا هنگامی که تو آن را به عاریت دادی، پاک بود و اکنون یقین به نجاست آن نداری . . .» [۳۱] این روایت که از ادله اصل استصحاب نیز به شمار می رود، می رساند نجاست خمر در ذهن مردم مسلمان معهود بوده و از خصوصیات آن سؤال می کرده اند.

۲-۴-۳ قاعده اصالت طهارت

این قاعده با اصل اباحه در ارتباط است و دارای مفاهیم مشترک می باشد. کل شی طاهر حتی تعلم انه نجس این قاعده می گوید: هر چیزی تا وقتی که نجاستش ثابت نگردد، محکوم به طهارت است. به عبارت دیگر، هر چیزی که در طهارتش شک شود، اصل این است که طاهر باشد.

۲-۴-۴ روایات

روایاتی نیز وجود دارند که می توان از آنها طهارت مسکرات را استنباط نمود.

۱ - در روایت حسن بن ابی ساره، از امام سؤال می کند: مقداری خمر به لباسم اصابت کرده است، آیا می توانم قبل از شست و شو در آن نماز بخوانم؟ امام پاسخ می دهد: «لا باس، ان الثوب لایسکر» [۳۲]

۲ - در موثقه ابن بکیر آمده: من نزد امام صادق - علیه السلام - بودم که شخصی از حضرت در خصوص مسکر و نبیذ که به لباس رسیده سؤال نمود، امام پاسخ داد: «اشکالی ندارد.» [۳۳]

۳ - در روایت دیگری که به طرق معتبر از دو امام همام، باقر و صادق - علیهما السلام - نقل شده، پرسیده اند: ما لباس هایی را خریداری می کنیم که در نزد بافندگان آن ها آلوده به خمر و پیه خوک می گردد، آیا می توانیم قبل از شست و شو در آن نماز بخوانیم؟ هر دو امام در پاسخ می گویند: «ایرادی ندارد. خداوند خوردن و نوشیدن آن را حرام کرده ولی پوشیدن و تماس با آن و نماز در آن را تحریم نکرده است.» [۳۴]

۴ - در صحیحہ علی بن رثاب، از امام صادق - علیہ السلام - می پرسد، خمر و نبیذ مسکر به لباسم رسیده، آیا می توانم در آن نماز بخوانم یا آن که قبلا باید آن را بشویم؟ حضرت می فرماید: «صل فیہ الا ان تقذره فتغسل منه موضع الاثر، ان الله تعالی انا حرم شربها». [۳۵]

۲-۵ مسکر جامد

در ادامه مباحث فوق این مساله مطرح می شود که اگر مسکر مایع به هر شیوه ای ای طور عارضی، جامد گردد و هم چنین اگر ماده سکرآور از ابتدا جامد باشد (بالذات)، هر چند ممکن است با آب مخلوط شده و به حالت مایع در آید، حکم آن چگونه است؟

۲-۵-۱ مسکر جامد بالعرض

فقیهان عموماً موضوع نجاست را مقید به مایع بالاصاله می نمایند. بنابراین اگر ماده مسکری، در اصل مایع بوده، نجس است هر چند بعداً تبدیل به جامد گردیده باشد.

دلیل این امر نیز واضح است، زیرا نجاست مسکری که در اصل مایع است، ثابت می باشد و دلیلی بر پاک شدن آن نداریم. [۳۶]

علامه در کتاب «تذکره» و «منتهی» و شهید در کتاب «ذکری» بر این نکته تصریح کرده اند که انجماد مایعی که سکرآور است، تغییری در حکم آن ایجاد نمی کند. [۳۷]

ولی صاحب جواهر در این مسئله مخالفت کرده می گوید: وقتی مایع مسکر به حالت جامد در آمد، دیگر بر آن مسکر و یا خمر صادق نیست. از این رو نمی توان به اطلاق دلیل نجاست خمر یا مسکر، استدلال کرد. از سوی دیگر اصل استصحاب نیز جریان ندارد. چرا که موضوع حکم تغییر کرده و مفهوم خمر بر این ماده صادق نیست. در حالی که بقای موضوع از ارکان استصحاب می باشد. [۳۸]

۲-۵-۲ مسکر جامد بالاصاله

بحث موضوعی و تصور «مسکر جامد» در کتاب های فقهی عامه و خاصه بنگ و حشیش و مانند این هاست. اکثر فقها «مسکر مایع بالاصاله» را موضوع نجاست می دانند. بنابراین مسکری که از ابتدا جامد است، پاک خواهد بود هر چند حرمت آن جای تردید نیست. فقیهان عامه نیز تصریح کرده اند ملازمه حرمت و نجاست تنها در مسکر مایع است و مسکر جامد چنین حالتی را ندارد.

فقیهان متقدم امامیه نیز در بحث حرمت شرب مسکرات و شمارش انواع مسکرات، به بنگ یا حشیش اشاره‌ای نکرده‌اند؛ تنها گاه در بحث از حرمت خوردن سموم کشنده، خوردن مقدار زیاد شوکران و پاره‌ای سموم دیگر را حرام دانسته‌اند. [۳۹]

از طرفی گروه قلیلی از فقها چون ابن قیّم جوزیه، که از بنگ با نام "لقمه ملعونه" و "لقمه فسق" یاد می‌کند، برای اثبات تحریم آن با توجه به روایاتی چون "ما کان عاقِبَتُهُ عاقِبَةُ الْخَمْرِ فَهُوَ خَمْرٌ" یا "كُلُّ مُسْكِرٍ خَمْرٌ وَ كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ" دلیل قیاس و تشبیه بنگ به شراب تمسک کرده‌اند. از میان پیشینیان تنها ابن تیمیّه آن را، چه در حالت جامد و چه مذاب، نجس می‌شمارد [۴۰].

۶-۲ طهارت و نجاست الکل صنعتی

دیدگاه مشهور در میان فقها بر پاک بودن الکل صنعتی می‌باشد. کسانی چون شهید صدر که فقط خمر رانجس می‌دانند نه سایر مشروبات الکلی، به نظر آنان الکل صنعتی پاک است، زیرا بر فرض که مسکر باشد، قطعا عنوان «خمر» بر آن صادق نیست و کسانی چون محقق خوئی که بقیه مسکرات را به‌خاطر اجماع تقدیری و انعقاد شهرت فتوایی بنابر احتیاط لازم نجس می‌دانند. بر فرض که صدق عنوان مسکر موجب نجاست باشد و هر مست کننده روانی را نجس بدانیم، الکل صنعتی از این جهت که به‌تنهایی مسموم کننده است و نه مست کننده، پاک خواهد بود. [۴۱]

آیت الله مکارم شیرازی معتقدند: الکل‌هایی که ذاتا قابل شرب نیست یا جنبه سمی دارد نجس نیست، ولی هرگاه آن را رقیق کنند و مشروب و مسکر باشد نوشیدنش حرام است و احتیاطا حکم نجس دارد.

آیت الله فاضل لنکرانی اظهار داشته اند که الکل سفید و طبی که الکل خالص است و مصارف طبی دارد پاک است. مگر اینکه از شراب و فقع گرفته شده باشد که در این صورت نجس است. همچنین مواد پاک کننده دیگر که از مشتقات الکل است و در مراکز درمانی کاربرد دارد پاک است. همچنین الکل صنعتی که همان الکل سفید به اضافه مقداری مواد سمی است و کاربرد صنعتی دارد پاک است. ادکلن و مواد صنعتی دیگر نیز که مشتمل بر الکل است پاک هستند.

فصل سوم بررسی حکم طهارت و نجاست مسکرات بر مبنای یافته های علمی

هدف این فصل، بررسی حکم طهارت و نجاست مسکرات و تطبیق آن با یافته های علمی به منظور رسیدن به نگاهی تازه به این موضوعات و کمک گرفتن از علم روز برای حل مسائل فقهی است. برای نیل به این هدف، ابتدا به ویژگی های علمی مسکرات (مایع) می پردازیم.

۱-۳ ویژگی و عناصر مسکرات از دیدگاه علمی

شراب یا می یک نوشیدنی الکلی است که از تخمیر میوه انگور به دست می آید. اگرچه از میوه‌های دیگر مانند آلبالو، سیب، توت و... و تقریباً از تمامی رستنی‌ها نیز شراب ساخته می‌شود ولی واژه ی شراب بدون ذکر نام میوه تقریباً همیشه به معنی شراب انگور است و شراب‌های دیگر را با نام آنها می‌آوریم (مانند: شراب سیب یا شراب اقطی). در شیمی به هر ترکیب شیمیایی که یک گروه هیدروکسیل ($-OH$) متصل به کربن یک آلکیل داشته‌باشد، الکل گویند.

نوشیدنی‌های الکلی نوشیدنی‌هایی هستند که اتانول دارند. این نوشیدنی‌ها به سه گروه اصلی آبجوها، شراب‌ها (نوشیدنی‌های تخمیری) و نوشیدنی‌های تقطیری تقسیم می‌شوند.

روشهای تولید الکل متفاوت میباشد:

- ۱- از تخمیر حبوبات و میوه‌ها (مانند آبجو)
  - ۲- از تقطیر حبوبات و میوه‌ها (مانند ودکا، ویسکی، جین)
  - ۳- از تغییر شیمیایی در سوخته‌های فسیلی همچون گاز، زغال سنگ و نفت (الکل صنعتی)
  - ۴- از ترکیب شیمیایی منوکسید کربن و هیدروژن (مانند متانول و الکل چوب).
- الکل موجود در مشروبات الکلی از نوع اتیل الکل (اتانول) می باشد. میزان اتانول در برخی مشروبات الکلی این چنین است:
- آبجو: ۴ الی ۶ درصد
شراب: ۷ الی ۱۵ درصد
شامپاین: ۸٪ الی ۱۴ درصد
مشروبات الکلی تقطیر شده همچون جین، ودکا، ویسکی: ۴۰ الی ۹۵ درصد

نحوه جذب الکل در بدن

پس مصرف الکل در حدود ۲۰ درصد آن از طریق معده جذب شده و ۸۰ درصد مابقی در روده کوچک جذب بدن میگردد.

میزان غلظت الکل خون

با اندازه گیری میزان الکل موجود در خون فرد میتوان تعیین کرد چه میزان فرد تحت تاثیر الکل می باشد. در زیر حالات ایجاد شده در فرد بر اساس میزان درصد الکل درون خون بیان گردیده است:

مرحله نشاط آور (۰,۱۲٪-۰,۰۳): افزایش اعتماد بنفس و شجاعت فرد، فرد پر حرف تر و اجتماعی تر می شود، دقتش کاهش می یابد، چهره افروخته، قضاوتش مختل می گردد، معمولاً اولین جمله ای که به ذهنش

میرسد را بیان میکند، در حرکات ظریف مانند نوشتن دچار مشکل می شود.

مرحله برانگیختگی (۰,۲۵-۰,۰۹): خواب آلوده، در درک و بخاطر آوردن موضوعات گذشته دچار مشکل می گردد، واکنش وی در برابر محرکات کاهش می یابد، حرکات بدن ناهماهنگ می شود، بینایی مختل می شود. حس چشایی و شنوایی کاهش می یابد.

مرحله سرگشتگی (۰,۳۰-۰,۱۸): فرد گیج و مبهوت است، شاید نداند کجاست و مشغول چه کاریست، سرگیجه دارد و تلوتلو می خورد، بیش از حد احساساتی، خشن و یا مهربان می گردد، خواب آلوده است و درد را دیرتر احساس میکند، حرکات ناهماهنگ است، قادر به گرفتن شیئی که به سمتش پرتاب میگردد نیست.

مرحله بهت (۰,۴۰-۰,۲۵): قادر به حرکت نیست، به محرکات واکنش نشان نمی دهد، قادر به نشستن و ایستادن نیست، استفراغ می کند، ممکن است بیهوش گردد.

مرحله کما (۰,۵۰-۰,۳۵): فرد بیهوش است، احساس شدید سرما، تنفس کم عمق و آهسته میگردد، ضربان قلب کاهش می یابد، امکان مرگ وجود دارد.

مرحله مرگ: میزان ۰,۵۰ درصد و یا بیشتر الکل در خون سبب مرگ می گردد. [۴۲]

۲-۳ تطبیق یافته های علمی با ادله های فقهی

با توجه به مباحث فوق می توان موضوع طهارت و نجاست مسکرات این گونه تبیین کرد که حالت سکر آور بودن به علت وجود الکل در آنها می باشد و الکل در بدن فقط از طریق نوشیدن جذب می گردد و از طرق دیگر مانند پوست (در حد بسیار بسیار ناچیز) و استنشام در بدن جذب نمی شود و حالت سکرآوری ایجاد نمی کند پس می توان با قائلین به طهارت آن همسو بود.

یافته های فوق خود ثابت کننده قاعده اصالت طهارت، اصل اباحه اشیا، استصحاب در این مورد می باشد. از طرفی می توان دلیلی برای حدیث " خداوند خوردن و نوشیدن آن را حرام کرده ولی پوشیدن و تماس با آن و نماز در آن را تحریم نکرده است " مطرح نمود.

از سوی دیگر با توجه به مباحث روانشناسی و جامعه شناسی، برای رسیدن به جامعه ای اسلامی و سالم می بایست از رفتن افراد به سمت منکر (مراد در اینجا مسکر) جلوگیری نمود لذا می بایست به طرفداران نجاست مسکرات نیز احترام گذاشت و می توان به نظر آنها را با توجه به هنجارهای جامعه اسلامی احترام گذاشت.

نتیجه گیری

درباره طهارت مسکرات دو دیدگاه وجود دارد . دیدگاه مشهور قائل بر نجاست مسکراتند و ادله هایی با توجه به قرآن، سنت، اجماع و عقل ارائه می کنند. فقیهانی چون صاحب جواهر، شیخ انصاری، شیخ مفید، سید مرتضی از قدما و از متاخرین فقیهانی چون آیات عظام امام خمینی، خویی، منتظری، وحید خراسانی، فاضل لنکرانی و ... بر این نظرند.

دیدگاه شاذ مبنی بر طهارت مسکرات ، با نقد و رد ادله های گروه مشهور و تبیین مستندات آن چون اصل اباحه اشیا، اصل استصحاب، قاعده اصالت طهارت و روایاتی دال بر طهارت مسکرات به این موضوع پرداخته اند. محقق اردبیلی، فیض کاشانی، محقق سبزواری و متاخرینی مانند آیت الله صادقی تهرانی در این گروه قرار می گیرند. نظر نگارنده با توجه به مباحث علمی مطرح شده و ادله های فقهی مذکور ، طهارت مسکرات به حقیقت نزدیکتر می باشد. الله اعلم

منابع:

قرآن کریم

- [۱] معین، محمد، فرهنگ جیبی معین، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۶، انتشارات زرین
- [۲] دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۲، نشر سازمان لغت نامه دهخدا
- [۳] همان
- [۴] معین، محمد، فرهنگ جیبی معین، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۶، انتشارات زرین
- [۵] دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۲، نشر سازمان لغت نامه دهخدا
- [۶] همان
- [۷] همان
- [۸] همان
- [۹] هاشمی شاهرودی، محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، قم، ۱۳۸۷، موسسه دائره المعارف فقه اسلامی
- [۱۰] معین، محمد، فرهنگ جیبی معین، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۶، انتشارات زرین
- [۱۱] فیض، علیرضا، ویژگی های اجتهاد و فقه پویا، تهران، ۱۳۸۲، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- [۱۲] نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۷، انتشارات دار الکتب الاسلامیه
- [۱۳] منتظری، حسینعلی، رساله استفتائات، تهران، ۱۳۸۴، نشر سایه
- [۱۴] فروزان، محد رضا، ۱۳۹۰ الخمر نجس،
- <http://fajr۴۲.blogfa.com/post-۱۰.aspx>
- [۱۵] همان
- [۱۶] فیض، علیرضا، ویژگی های اجتهاد و فقه پویا، تهران، ۱۳۸۲، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

[۱۷] همان

[۱۸] وحدتی شبیری، سیدحسن، الكل و فرآورده های آن در فقه اسلامی، قم، ۱۳۷۶، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

[۱۹] حر عاملی، محمد حسن، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه، ۲۰ جلد، تحقیق ربانی، بی تا، بیروت، ۱۳۸۹ ق انتشارات التراث العربی

[۲۰] همان

[۲۱] همان

[۲۲] وحدتی شبیری، سیدحسن، الكل و فرآورده های آن در فقه اسلامی، قم، ۱۳۷۶، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

[۲۳] نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۷، انتشارات دار الکتب الاسلامیه

[۲۴] وحدتی شبیری، سیدحسن، الكل و فرآورده های آن در فقه اسلامی، قم، ۱۳۷۶، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

[۲۵] همان

[۲۶] مصطفوی، سید کاظم، درس خارج فقه، ۱۳۹۱، <http://taqrir.eshia.ir>

[۲۷] اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائدة و البرهان، قم، ۱۴۱۲ ق، انتشارات جامعه مدرسین

[۲۸] حر عاملی، محمد حسن، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه، ۲۰ جلد، تحقیق ربانی، بی تا، بیروت، ۱۳۸۹ ق انتشارات التراث العربی

[۲۹] تفسیر قرطبی (الجامع لاحکام القرآن)، قرطبی، چاپ بیروت، دار احیاء التراث

[۳۰] وحدتی شبیری، سیدحسن، الكل و فرآورده های آن در فقه اسلامی، قم، ۱۳۷۶، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

[۳۱] حر عاملی، محمد حسن، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه، ۲۰ جلد، تحقیق ربانی، بی تا، بیروت، ۱۳۸۹ ق انتشارات التراث العربی

[۳۲] همان

[۳۳] همان

[۳۴] همان

[۳۵] همان

[۳۶] معجم رجال الحديث، آية الله سيد ابوالقاسم خوئي، چاپ سوم، بيروت، ۱۴۰۳ هـ

[۳۷] وحدتی شبیری، سیدحسن، الكل و فرآورده های آن در فقه اسلامی، قم، ۱۳۷۶، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

[۳۸] نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۷، انتشارات دار الکتب الاسلامیه

[۳۹] وحدتی شبیری، سیدحسن، الكل و فرآورده های آن در فقه اسلامی، قم، ۱۳۷۶، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

[۴۰] همان

[۴۱] همان

[۴۲] سخنی، رحمت، عوارض مشروبات الکلی، خرداد [Http://rs272cp.ir](http://rs272cp.ir) ۹۱